

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Osmanlı Devleti'nde İmamların Eğitimi

The Training of Ottoman Imams*

Necati DÖĞÜŞ

Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Güç Kardeşler Anadolu Lisesi, İstanbul

necatidogus@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-1013-9837

Öz: Osmanlı döneminde imamlar yönetici kesimi ifade eden askerî zümrenin önemli bir kolu olan ilmiye sınıfına dâhildirler. Ayrıca en küçük idari birim olan köy ve mahallelerde devletin halk nezdindeki temsilcileri olup aynı zamanda en büyük mülkî amir olan kadının da yardımcısıdır. Bu sebeple yerine getirdikleri dinî görevler yanında birçok dünyevî görev de ifa etmekteydiler. İdari, mali, eğitim ve asayiş alanlarını teşkil eden bu görevler incelendiğinde imamların oldukça geniş ve çeşitlilik arz eden bir görev ve salâhiyet sınırına sahip oldukları görülecektir. İmamların icra ettikleri dini ve dünyevi vazifelerin çokluğu ve çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda aldıkları eğitimin de bu görevleri icra edebilecek düzeyde olmasını gerektirdiği anlaşılmaktadır. Ancak imamlık kurumu ile ilgili araştırmaların oldukça az olması, yapılarının da yeterli seviyede olmaması sebebiyle imamların eğitim durumları da muğlak kalmıştır. Bu makalenin amacı şimdiye kadar müstakil olarak ele alınmayan Osmanlı dönemi imamlarının eğitim yaşantılarını detaylı bir şekilde ortaya koyarak bu konu hakkındaki muğlaklığı olabildiğince vuzuha kavuşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İmam, hatip, medrese, dârülkurra, dârülhadis.

Abstract: Imams had been part of the “military-bureaucratic estate” of the Ottoman society belonging to the learned establishment in the early modern era. They were also incorporated into the centralized Ottoman administration during the 19th century until the end of the empire. As assistants to the qadis, the Ottoman administrative head of a village or town quarter, imams represented the people in the local settings. Therefore, imams had carried out both spiritual and worldly duties serving the Muslim communities. Given the broad scope of their administrative, financial, and educational functions in the Ottoman society and their roles in the security of their neighborhoods, imams had a variety of services and capabilities in the Ottoman socio-political structure. It seems that imams had to be trained according to their wide variety of functions and multiple spiritual and secular roles in the Ottoman society. However, few studies, if not poorly, examined the educational background of imams in the 19th and 20th century Ottoman empire leading to a somewhat ambiguous understanding of the educational level of the modernized Ottoman religious functionaries in the historiography. Thus, this paper investigates the educational experiences of the 19th and 20th-century Ottoman imams doing justice to their story of training, skills, qualities, and practices in shaping Ottoman religious and everyday life.

Keywords: Imam, hatip, madrasa, dar-al-qurra', dar al-hadith.

* Bu makale “Osmanlı Devleti'nde İmamlık (19. Yüzyıl İstanbul Örneği)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde görev yapan imamlar Osmanlı toplum yapısında yönetici kesimi ifade eden askerî zümrenin¹ önemli bir kolu olan ilmiye zümresi içerisinde mütalaa edilmektedir.² Devletin ilk kuruluş yıllarından itibaren toplum nezdinde önemli bir yere sahip olan imamlar en küçük idari birim olan köy ve mahallelerde devletin halk nezdindeki temsilcileri olup en büyük mülkî amir olan kadıların yardımcısı idiler. Bu sebeple yerine getirdikleri dini görevler yanında birçok dünyevî görev de ifa etmekteydiler. Başlıca idari, mali, eğitim ve asayiş alanları ile sınırlandırabileceğimiz bu görevler imamların oldukça geniş ve çeşitlilik arz eden bir vazife yelpazesine sahip olduklarını göstermektedir. Hülasa onlar mihrapta namaz kıldırarak, nikâh kıymakta, sıbyan mekteplerinde çocuk okutmakta, mahallede doğum ve ölüm kayıtlarını tutarak nüfus idaresine bildirmekte, tebdil-i mekân veya nakli-i mekân işlemlerini yürütmekte, mürur tezkiresi ve tezkire-i Osmanî gibi belgelerin verilmesi için ilmühaber tanzim etmekte, temizlik ve sağlıkla alakalı birçok beledî hizmet ifa etmekte, kadın mahkûmları evlerinde misafir etmekte, fakirlere dağıtılacak yardımları organize etmekte, vakıf yöneticiliği yapmakta, halka duyurulacak resmî ilanları mahalleliye ulaştırmakta, kur'aya iştirak edecek asker adaylarının tespit ve gönderilmesinde hizmet ifa etmekte, toplum ahlakı ile ilgili görevler gibi birçok vazife icra etmekteydiler.³

İmamların icra ettikleri dini ve dünyevi vazifelerin çokluğu ve çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda aldıkları eğitimin de bu görevleri icra edebilecek düzeyde olmasını gerektirdiği açıktır. Ancak imamlık kurumu ile alakalı çalışmaların oldukça sınırlı olması, yapılanların da yeterli düzeyde olmaması nedeniyle⁴ imamların eğitim durumları da muğlak kalmıştır. İşte bu muğlaklık sebebiyledir ki Osmanlı dönemi imamlarını konu alan bazı araştırmalarda imamların eğitimlerine her zaman önem verildiği vurgulanırken (Er, 2007: 6) diğerlerinde zaman ve mekân sınırlaması söz konusu edilmeksizin toptancı bir anlayışla imamların düzensiz ve yetersiz eğitim aldıkları iddia edilmiştir. Hatta bu sebeple imamlar kendilerinden beklenen görevleri de hakkıyla yerine getirememektedirler. (Beydilli, 2001: 21-24; Ergin, 1977: 162-163) Konu detaylı bir şekilde incelendiğinde bu iddiaların temel sebebinin Osmanlı dönemi eğitim sistemine sığ ve yüzeysel yaklaşılması olduğu görülecektir. Bunun yanında otodidakt eğitim⁵ olarak adlandırılan evlerde verilen eğitimin dikkate alınmaması, bir çeşit Kur'an kursu hizmeti gören sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin ciddiye alınmaması ile birlikte Osmanlı dönemi eğitim sisteminin ana omurgasını teşkil eden medreselerin ortaöğretim ve üniversite kademelerini kapsadığı nazara alınmadan konunun izah edilmeye çalışılması bu tür iddiaların diğer sebepleri arasındadır.

¹ Osmanlı toplum yapısı genel anlamda iki ana zümreden oluşmaktadır. Bu iki temel sınıfın birincisi "askeri zümre" yani "yönetenler" zümresi; ikincisi ise "reâya zümresi" yani "yönetilenler" sınıfıdır. Askerî zümre, padişahın verdiği berâtle devlet görevine atanan, beratla tayin edilmeleri sebebiyle vergiden muaf olan kesimdir. Bu gruba dahil olan kesim devlet hazinesinden, vakıflardan ya da tımarlardan maaş almakta olup günümüzde memur statüsünde olanları ifade etmektedir. Askerî sınıf haricindekiler ise reâya olarak tanımlanmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. Yediyıldız, 2013: 444; İnalçık, 2009: 50; Akdağ, 1984: 114; Avcılar, 1999: 62.

² Bazı kanunnâme ve hükümlerde imamların askerî zümre içerisinde olduğu açıkça belirtilmektedir. Mesela III. Ahmed Kânunnâmeleri'nin ikinci faslında imamların askerî zümreye dahil oldukları şöyle ifade edilmektedir: "*Sonra berâtle hitâbet ve imâmet ve kitâbet ve tevliyet ve cibâyet ve nezâret ve meşîhât ve cüz' ve tesbih ve vakf edenlerin vazîfeleri bir akçe ve nîm akçe ise küllî ve cüz'î askerîdir.*" bkz. A. Akgündüz, 2016: 313; 1628 yılında kadı ve hâkimlere gönderilen hükümde aynı konu benzer şekilde ifade edilmektedir: "*İmdi buyurdum ki berât-ı hümâyûnum ile hitâbet ve imâmet ve tevliyet ve cibâyet ve nezâret ve meşîhat ve cüz ve tesbih ve vakıf ve mezraa ve tekve ve sair bunun emsali cihet tasarruf edenlerin vazîfeleri bir akçe ve nîm akçe ise küllî ve cüz'î askerîdir. Fevt oldukça mişârünileyhin kassamları kısmet edip kanun üzere rüsûmunu alıp kabz ve zabt ve kuzât tarafından asla dâhil olunmaya...*" bkz. Uzunçarşılı, 2014: 128.

³ İmamların icra ettikleri görevlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Dögüş, 2021: 174-245.

⁴ Osmanlı döneminde imamlık kurumu ile ilgili yapılan akademik çalışmalar oldukça sınırlı olup bunların çoğu makale düzeyindedir. Bu konuda yapılan ilk akademik çalışma Faruk Tu't'un 1991 yılında kaleme aldığı *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi* isimli yüksek lisans tezidir. Ahmet Akın tarafından 2002'de yazılan *1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü* isimli doktora tezi imamlık konusunu da içeren diğer bir akademik çalışmadır. Kemal Beydilli'nin 2001 yılında kaleme aldığı *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* adlı çalışmanın ilk bölümü imamlarla ilgilidir. Konu ile alakalı şimdiye kadar yapılan tek doktora tezi tarafımızca hazırlanan "Osmanlı Devleti'nde İmamlık (19. Yüzyıl İstanbul Örneği)" adlı çalışmadır. Murat Akgündüz'ün *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği* adlı eseri hatiplerle ilgilidir. Bunların dışında yapılan müstakil çalışmalar makale düzeyinde olup sınırlı konuları ihtiva etmektedir. Bu çalışmalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Kazıcı, 1402: 29-35; Yediyıldız, 2008: 121-145; M. Akgündüz, 2006: 65-74; Ülker, 2010: 18-25; Güler, 2019: 1-31; Tosun, 2017: 59-72; Akın, 2006: 65-104; Arslan, 2007: 235-248; Hızlı, 2014: 41-51; Kılıç, 2019: 762-782.

⁵ Otodidakt eğitim hakkında daha geniş malumat için bkz. Arpağuş, 2014: 214-227.

Bu makalenin amacı şu ana dek müstakil olarak ele alınmayan Osmanlı dönemi imamlarının eğitim yaşantılarını detaylı bir şekilde ortaya koyarak bu konu hakkındaki muğlaklığı olabildiğince vuzuha kavuşturmaktır. Mevzu imamların eğitim ve öğretim gördüğü mekânlar bağlamında ele alınarak izah edilecektir. Bunun için öncelikle otodidakt eğitimin bir parçası olan evlerde verilen eğitim ele alınacak, sıbyan mekteplerinde verilen eğitim ve öğretime temas edilecek, camilerde verilen eğitim ile medreselerde verilen eğitimin imamlara bakan yönü açıklanacaktır. Bu arada arşiv belgelerinin yardımıyla genel medreseler ile dârülkurrâ ve dârülhadisler gibi meslekî medreselerde eğitim gören imamlara dair örnekler verilecektir. Ayrıca zikredilen eğitim ve öğretim mekânlarında imamların gördükleri derslere de işaret edilerek Osmanlı dönemi imamlarının eğitim düzeyleri hakkında fikir verilmeye çalışılacaktır. Konunun daha detaylı ve kolay ele alınabilmesi için zaman ve mekân sınırlamasına gidilmiş, özellikle arşiv vesikaları için mekân olarak İstanbul, zaman olarak 19. yüzyıl baz alınmıştır.

İMAMLARIN EĞİTİM GÖRDÜĞÜ MEKÂNLAR

Osmanlı döneminde imamların eğitim gördükleri mekânları iki ayrı kategoride ele almak mümkündür: Otodidakt eğitim mekânları ve örgün eğitim kurumları. Yaygın eğitim merkezleri olarak da adlandırabileceğimiz otodidakt eğitim yerlerinin başlıcaları evler ve camilerdir. Örgün eğitim kurumlarını ise sıbyan mektepleri, genel medreseler ve meslekî medreseler (dârülkurrâlar ve dârülhadisler) olarak sıralamak mümkündür.

Otodidakt Eğitim Tabiri

Osmanlı döneminde eğitim ve öğretim asırlarca resmî kurumlar ve gayiresmî mekânlar vasıtası ile yerine getirilmiştir. Resmî kurumlar içerisinde önemi ve tesiri büyük olup varlığını 1924 Tevhîd-i Tedrisat Kanunu'na kadar sürdüren örgün eğitim kurumu medreselerdir. (İhsanoğlu, 1998: 229)⁶ Diğer örgün eğitim kurumları ise sıbyan mektepleri, Enderun Mektebi (Zengin, 2004: 11) ve bürokrasi kalemlerinde görev yapacak personel yetiştirmeye yönelik "hizmet içi eğitim" olarak değerlendirilen ve devlet dairelerinde verilen eğitim şeklidir. (İhsanoğlu, 1998: 229; Koçu, 1996: 28)

Bu resmî kurumlar haricinde medrese eğitimine benzerlik arz eden fakat gayiresmi usullerle yürütülen bir eğitim şekli daha vardır ki buna Türkiye'de "yaygın eğitim" Avrupa'da ise "otodidakt eğitim" denmektedir. Otodidakt eğitim mekânları öncelikle ev, cami, tekke ve kütüphanelerden müteşekkil olup bunlara bir takım devlet ricalinin konakları ile ulemâ ve mütefekkirlerin evlerini eklemek mümkündür. (Ergin, 1997: 375; Arpağuş, 2014: 215; *Türk Eğitim Tarihi*, 2012: 173-180) Medreselerde verilen eğitimi tamamlayıcı bir mahiyet taşıdığı değerlendirilen otodidakt eğitim ile ilgili araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı belirtilmektedir. (İhsanoğlu, 1998: 229, 254) Nitekim imamların eğitimleri ile alakalı muğlaklığın bir sebebi bu tür eğitim yaşantılarının tam anlamıyla ortaya konmamış olmasıdır. Otodidakt eğitim, örgün eğitim haricinde bir kısım yaygın eğitim mekânları ve usulleri dahilinde, bilginlerden, kitaplardan, ders veya sohbet halkalarından istifade ederek kendi kendini yetiştirme manasına gelmektedir. (Akyüz, 1982: 107) Otodidakt eğitimin halk eğitimine bakan tarafını ele alan Arpağuş, bu eğitim şeklinin bir yönüyle yaygın eğitim, diğer taraftan bizzat kendini yetiştirme özelliğini içeren bir eğitim türü olduğuna işaret etmektedir. (Arpağuş, 2015: 81) İçerisinde şairler, müellifler, ulema ve bürokratların bulunduğu ve cumhuriyetin kuruluşuna kadar Osmanlı Devleti'ni yöneten devlet adamlarının büyük ekseriyeti bu yolla yetişmişti. (Ergin, 1977: 375) Kâtip Çelebi, Ahmed Cevdet Paşa ve Muallim Cevdet gibi mühim bilgin ve devlet adamları bunlardan bazılarıdır. (Gökyay, 1982: 2; Ergin, 2005: 8-9, 18-19; Ahmet Cevdet Paşa, 1986: 10)⁷

Aile veya Evde Eğitim

Olivier Bouquet, Osmanlılarda daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi 19 yüzyılda da ailenin kültürel birikiminden istifade etmenin eğitimde önemli bir uygulama olduğunu vurgulamaktadır. (Bouquet, 2008: 268-269) 19. asırda yaşayan bazı müellif ve mütefekkirlerin hayatını inceleyen Benjamin C.

⁶ İpşirli'ye göre Osmanlılarda değişik metotlarla farklı derslerin verildiği farklı gayelere yönelik 4 çeşit eğitimden bahsedilebilmektedir: İdareci kadroları yetiştirmek için "Enderun"; bürokrat yetiştirmeye matuf "kalem eğitimi"; tasavvuf ehli yetiştirmeye yönelik "dergâh eğitimi"; bilim adamı yetiştirme amaçlı "medrese eğitimi". Bkz. İpşirli, 1998: 259.

⁷ Ergin, otodidakt eğitim yoluyla yetişen devlet adamlarından yaklaşık kırk kişinin ismini eserinde sıralamaktadır. Bkz. Ergin, 1977: 377-382.

Fortna da bu yüzyılda evlerde verilen gayriresmî eğitimin okullarda verilen eğitimi tamamladığını hatta bazen aştığını kaydetmektedir. Mesela Şevket Süreyya mahalle mektebine başlamadan önce okulda öğretilen okuma ve yazmanın daha fazlasını evde öğrenmiştir. (Fortna, 2015: 239-240) M. Akif ilköğretim yıllarındayken babasından Arapça dersleri aldığını, bu derslerin okulda okutulan düzeyin üzerinde olduğunu belirtmektedir. (Düzdağ, 2006: 27) H. Cahit Yalçın hatıralarında çocukluğunda aile fertleri ile birlikte okudukları romanları sitayişle anlatmaktadır. (Yardım, 1986: 124-125)

Osmanlı devlet ricâli ve ulemasının hayatları incelendiğinde ekseriyetinin ilk eğitimlerini aile içerisinde aldıklarına şahit olunacaktır. Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında Bâbıali'nin kudretli şahıslarından olan Ebubekir Râtıb Efendi önce babasından ders almış akabinde eğitimini ilerletmek üzere İstanbul'a gelmiştir. (Uzuçarşılı, 2010: 345) Sadrazam M. Rüstü Paşa önce ağabeyi Abdülhamid Efendi'den akabinde babası Mevlâna İsmail Sirâcüddin Efendi'den ders almıştır. (İnal, 1940: 437) Sadrazam M. Sadık Paşa (1825) ulema bir ailede doğduğundan önce kardeşinden bir yıl *Maksud*'a kadar sarf dersi almış daha sonra babasından *Avâmil*'den başlayarak devam etmiş ve usûl-i fıkha kadar okumuştur. (İnal, 1940: 739)⁸

Evlerde bizzat baba, ağabey ve yakın akrabalarından ders alınmakla birlikte ev ya da konağa davet edilen hocalardan da eğitim alınabilmekteydi. Nitekim Kara, şehirlerde⁹ özel hocalar tutulmak suretiyle hoca veya talebenin evinde mahalle mektebi seviyesinde birebir eğitim verildiğini kaydetmektedir. Bu eğitim esnasında sıbyan mekteplerinde okutulan dersler verilmekte, bunun yanında istidat ve kabiliyeti olan öğrenci isterse öncelikle hafızlığa çalışılmakta sonra Arapça ve Farsça gibi dersler görülmekteydi. Ayrıca mûsiki, hat ve şiir gibi güzel sanat dallarında eğitim verildiği de olurdu. (Kara and Birinci, 2005: 16) Nitekim babası Kâtip Çelebi'ye 5-6 yaşlarına ulaştığında ders vermek üzere Kırmılı İsa Halife'yi hoca olarak tutmuştu. İsa Halife'den Kur'ân-ı Kerim kıraatı, tecvid ve namazın şartlarını öğrenen Kâtip Çelebi daha sonra Mesih Paşa Dârülkurrası'na devam etmişti. (Gökay, 1982: 2) Halide Edip Adivar da eğitimine, evlerine daima gelen bir hoca ile başladığını, bu hoca ile birlikte Kur'ân-ı Kerim'i hatmettikten sonra "Amin Alay" ile sıbyan mektebine devam ettiğini kaydetmektedir. Sâmpaşaşâde Sezâî'nin pederi Sâmi Paşa da evladına eğitim vermek üzere hususi hoca tutanlar arasındaydı. (Yardım, 1986: 67, 131-132) Abdülaziz Bey de hatıralarında İstanbul zenginlerinin sıbyan mekteplerinde eğitim alan evlatlarının eğitimlerine devam etmeleri için icazet verme selahiyetine sahip dersiâmlardan birini seçerek belirli günlerde ders vermek üzere konaklarına davet ettiklerini kaydetmektedir. Evlerde verilen derslerde Arapça dersi için *Emsile*, *Bina*, *Maksûd*, *İzzî*, *Avâmil* ve *İzhâr* okutulmakta; mantık için *İsâgûcî*; Farsça dersi için ise *Tuhfe-i Vehbî* ve *Hayme-i Sıbyan* isimli eserler takip edilmekteydi. (Abdülaziz Bey, 1995, 75-76)

Buraya kadar verilen örnekler Osmanlı döneminde hangi zümreden olursa olsun, mahalle mektebinden evvel ya da mekteple birlikte aile içerisinde alınan eğitimin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Osmanlılar'da ilim erbabının yetişmesinde ailede verilen eğitimin çok önemli bir yere sahip olduğunu vurgulayan A. Sinan Kara, müftülerin ilk eğitimlerini babalarından ya da yakın aile dostlarından aldıklarını belirtmektedir. Bundan sonra sıbyan mektepleri ile rüşdiyelerde ilk ve orta tahsillerini tamamlayanlar medrese eğitimine başlamaktadır. (Kara, 2019: 124) İşte otodidakt denilen bu eğitim-öğretim usulüne imamların eğitim hayatlarında da şahit olunmaktadır. Netice itibarıyla imamlar ilk eğitimlerini cihât¹⁰ usulünün tabii bir sonucu olarak babalarından veya yakın akrabalarından almaktadırlar. Zira Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eden cihât uygulamasının gereği olarak imam ve hatip çocukları babalarının tasarruf ettikleri cihetlerin tabii varisleridirler. Bu sistem ise cihetin yani imamlık veya hatiplik görevinin, kendisine intikal edeceği erkek evladın ailesi tarafından, bu görevi yapabilecek (ciheti tasarruf edebilecek) nitelikte yetiştirilmesi esasına dayanmaktadır. Başka bir ifade ile cihetin evlada intikali bu şahsın ilmî ehliyet ve iktidarına bağlıdır.

⁸ İbnülemin eserinde birçok sadrazamın benzer şekilde eğitim aldığını kaydetmektedir. Örneğin Ahmed Arifi Paşa, Abdurrahman Nureddin Paşa, Abbas Said Halim Paşa. bkz. İnal, 1940: 196, 961, 1320, 1893.

⁹ Hızlı, Bursa'da zengin ailelerin çocuklarının eğitim ve öğretimi için özel hocalar tuttıklarını söylemektedir. bkz. Hızlı, 1999: 40.

¹⁰ Cihet kelimesi sözlükte "yan, taraf, sebep, görev ve hizmet" gibi anlamlar taşımaktadır. Terim olarak vakıfların gördüğü dini, sosyal ve kültürel hizmetlerin idame ettirilebilmesi için tahsis edilmiş vazifelere verilen addır. Hitâbet, imâmet, vaizlik, müezzinlik ve kayımlık gibi vakıf kurumlarında ifa edilen görev veya hizmetler cihet olarak adlandırılmaktadır. Çoğulu "cihât"tır. Daha geniş bilgi için bkz. A. Akgündüz, 2018: 230; İpşirli, 1993: 546; *Düstûr*, 2. Tertip, 1332: 608; Hilmi and Sungurbey, 1978: 161; Berki, 1966: 10.

Zira Osmanlı döneminde kendilerine babalarından imamlık veya hatiplik ciheti intikal edenler sorgusuz sualsiz imamlık görevine tayin edilmeyip, bir sınava (müsabaka imtihanı) tabi tutulmaktadırlar. 19. yüzyıldan önce teâmül olarak uygulanan imtihan usûlü bu yüzyıldan sonra bir mecburiyet haline getirilmiştir. 1913 Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nde ise imtihanın şartları ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.¹¹ Daha önce Harameyn ve evkâf müfettişleri tarafından icra edilen bu imtihanda (C. EV, 411: 20818; C. EV, 75: 3739; C. EV, 587: 29611) başarılı olamayan taliplerin tayini yapılmamakta ve cihet ehil olan başka birine tevcih edilmektedir. Örneğin Eyüp Kadısı'nın 17 Mart 1819 yılında yazdığı arza göre Eyüp'e tabi Küçük Çekmece Nahiyesi'ne bağlı köylerden Taraktaya'da Atık Yakup Ağa'nın yaptırdığı camide günlük 28 akçe maaş ile imam, hatip, müezzin, kayyım ve salâ müezzini görevlerini ifa eden Seyyid Mustafa Halife'nin ölümü üzerine sayılan cihetler büyük oğlu Hasan'a intikal etmişti. Ancak büyük oğul Hasan'ın bu görevleri icra etmeye ehil olmadığı, küçük evlat Mehmed'in ise yaşının küçük olması sebebiyle sözkonusu hizmetleri yapmaya muktedir olmadığı belirtilmekteydi. Tüm bu sebeplerle imâmet, hitâbet ve diğer cihetlerin "erbab-ı istihkaktan" Mustafa Efendi'ye tevcih edilmesi isteniyordu. (TS. MA. e, 183: 37) 15 Haziran 1837 tarihinde Evkâf Nezareti'ni yürüten Musa Safveti Paşa'nın kaleme aldığı telhise göre Tophâne'de bulunan Yusuf Ağa Mescidi'nde günlük 10 akçe ile hatiplik, 6 akçe ile salâ müezzinliği ve 3 akçe ile devirhânlik görevlerini yürüten Seyyid Hâfız Hüseyin Efendi vefat etmişti. Bundan dolayı evlatları, boşalmış olan bu cihetlerin kendilerine tevcih edilmesini arzu ediyorlardı. Yapılan tahkikat sonucunda çocuklardan Seyyid Mahmud'un göreve ehil olmadığı saptandığı için bu cihetler ona tevcih edilmemiştir. Diğer çocukları Seyyid Süleyman'ın liyakati sınav ile ortaya çıkmış, Mehmed Şükrü'nün yaşça bu göreve müsait olmadığı saptanmıştır. Bu sebeple söz konusu görevler Seyyid Mehmed Şükrü'ye vekâleten; diğerine ise asâleten ortaklaşa (bi'l-iştirâk) tevcih edilmiştir. (HAT, 1606: 24)¹² Daha artırabileceğimiz bu örneklerde görüldüğü gibi imam ve hatiplik görevlerinin evlada intikali için sadece imam-hatip olan babanın evladı olmak kâfi değildir. Bu görevlere talip olacak evlatların bu cihetleri tasarruf edecek ilmî ehliyetine sahip olmaları da gerekmektedir. İşte bu sebeple imamlar kendilerinden sonra bu görevleri ifa edecek erkek çocuklarını imam-hatiplik için hazırlamak mecburiyetindedirler. Nitekim Soğanağa Camii imamı Hâfız Süleyman Efendi, Mehmed Emin ve Nurbaba adlı çocuklarının eğitimleri ile bilfiil alakadar olmuş ve iki evladını da hafız olarak yetiştirmiştir. (Beydilli, 2001: 91)

Sıbyan Mekteplerinde Eğitim

Aile efradı veya eve davet edilen özel hocalardan sonra imamların ikinci eğitim ve öğretim durağı sıbyan mektepleriydi. İslam dünyasında ilk dönemlerden itibaren "Küttab"¹³ ismiyle varlığını sürdüren bu okullar Osmanlıların kuruluş yıllarından Tanzimat dönemine kadar eğitim ve öğretimin ilk basamağını teşkil eden yegâne okul olma vasfını taşımışlardır. İbtidai mekteplerin açılmasından sonra da varlığını devam ettiren sıbyan mektepleri 1924 Tevhis-i Tedrisat Kanunu'na kadar eğitim ve öğretime devam etmiştir. (Alp, 2017: 6)

Medreselere kaynak olma özelliği taşıyan sıbyan mektepleri köylere varıncaya dek her yerleşim yerinde ve özellikle şehirlerin hemen her mahallesinde açılmıştır. Bu sebeple bu okullara "mahalle mektebi" adı da verilmiştir. Padişah, vüzerâ ve diğer hayır sahipleri tarafından açılan bu okullar, büyük cami ve külliyelerin müstemilatı içerisinde de bulunurdu. Bu okullara vakfiyesine göre "mekteb-i sıbyan", "daru's-sıbyan", "muallimhâne", "mekteb", "mektephâne", "dâru'l-ilm", "daru't-ta'lim" gibi değişik adlar verilmiştir. (Akyüz, 1982: 57; Günyol, 1987: 655-656; Baltacı, 2004: 6; Alp, 2017: 6; Hızlı, 1989: 28)

¹¹ İmtihan konusu 1913 Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi'nde ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, sınav usûlü ve hangi derslerden sınav yapılacağı genişçe açıklanmıştır. Nizamnâmede İstanbul'daki sınavların meşihat tarafından vazifelendirilen iki kişi ile birlikte Şûra-yı Evkâf marifetiyle uygulanacağı; İstanbul dışında ise kadının başkanlığını yapacağı müftü ve bölge alimlerinden seçilmiş üç kişiden oluşan ve toplamda beş kişilik bir komisyon tarafından icra edileceği belirtilmektedir. bkz. *Düstür*, 2. Tertip, 1332: 613.

¹² Babalarının yerine geçen imam çocuklarının ehliyetlerine taşradaki en küçük yerleşim yerlerinde dahi dikkat edilmekteydi. Örneğin Şumnu Kadısı'nın 14 Nisan 1844 tarihli arzında Şumnu Kazası'na bağlı Osmar Köyü'nde bulunan caminin imamı Ömer Halife b. Süleyman'ın ölümü sebebiyle imâmet ve hitâbet görevleri, çocukları Süleyman ve Ahmed'e intikal etmiştir. Fakat büyük evlat Süleyman'ın görevi yapabilecek ehliyetine sahip olmadığı saptanınca her iki görev diğer oğluna kalmıştır. O da, görevi hak ettiği imtihanla tespit edildikten ve cihete "her vecihle lâyıf ve mahall ü müstehak" olduğu ortaya çıktıktan sonra tayin edilmiştir. bkz. A. MKT, 11: 15.

¹³ Küttaplar ve müfredatları ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Çelebi, 1976: 33-48; Dağ and Öymen, 1974: 65.

Sıbyan mektepleri imam ve hatiplerin öğrenim gördükleri ilk örgün kurum olmakla birlikte asırlarca mahalle çocuklarına eğitim hizmeti verdikleri mekânlar olması sebebiyle de imamların hayatlarında çok önemli bir yere sahiptir.¹⁴ Genelde aynı mahallenin imamının görev yaptığı bu okullarda hocalara muallim, yardımcılara ise halife ya da kalfa ismi verilmektedir. (Abdülaziz Bey, 1995: 61; Kara and Birinci, 2005: 11) Sıbyan mekteplerinin temel hedefi İslam'ın ortaya koyduğu hayat tarzını ya da İslam ahlâkını talebelere aşulamaktır. Ayrıca çocuklara okuma yazma öğretmek, temel bilgiler vermek bu arada Kur'ân-ı Kerim'i güzel okumayı talim etmek de sıbyan mekteplerinin önemli gayelerindendir. (Alp, 2017: 2-3)¹⁵

Sıbyan mekteplerinde öncelikle Kur'an-ı Kerim dersi verilmektedir.¹⁶ Bu dersin amacı Kur'an'ın tecvid ve mahrec kaidelerine göre okunabilmesiydi. (Hızlı, 2001: 110-112; Unat, 1964: 7) Bu sebeple tecvid dersleri de verilmekte olup bunun için 19. asırda "Karabaş Tecvîdi" okutulmaktaydı. (Abdülaziz Bey, 1995: 62) Tecvid dersi yanında namazlara yetecek miktarda bazı sure ve dualar da ezberletilirdi. Ayrıca istekli olanlara eğer istidat ve kabiliyeti de varsa sıbyan mekteplerinde hafızlık da yaptırılmaktaydı. (Güldal, 2017: 24; Abdülaziz Bey, 1995: 66) Hafızlık yapanların ekseriyeti de imam ve müezzin çocuklarıydı. (Mahmud Cevad, 2001: 5; Ali Rıza Bey, 2001: 19) Bu suretle babalar çocuklarını kendilerinden sonra yüklenecikleri imamlık veya müezzinlik görevini yapmaya hazırlamış olurlardı. Bu uygulama sıbyan mekteplerinin bir çeşit Kur'an kursu vazifesi gördüğünü de göstermektedir. Çünkü araştırmalar ve hatıralardan anlaşıldığına göre hoca, mektebin ayrı bir odasında ya da belirli vakitlerde hafızlığa çalışan talebeleri diğer öğrencilerden ayrı olarak dinlemekteydi. Hafızlık yapmayanlar ise Kur'an'ı en az birkaç defa hatmederlerdi. (Sağlam, 1991: 34-35; Kara and Birinci, 2005: 14)

Sıbyan mekteplerinde Kur'an dersinden sonra okutulan ikinci ders ilmihal veya fıkıh dersidir. Bu derslerin gayesi sadece ibadetlerin doğru bir şekilde yapılması değil yaşamın tüm alanlarında gerekli olan ve "muâmelât" adı verilen davranışların ilköğretim düzeyinde öğretilmesidir. İlmihal ya da fıkıh derslerinde temel fikhî konuların öğretildiği düşünülmektedir. (Hızlı, 2008: 113) Abdülaziz Bey ilmihal dersi için "Mızraklı İlmihal" ve "Dürr-i Yekta" adlı kitapların okutulduğunu söylerken İzgi, Birgivi'nin "Akâid Risalesi"nin ders verildiğini belirtmektedir. (İzgi, 1997: 50-51)

Sıbyan mekteplerinde öğretilen diğer ders ise yazı dersidir. (Hızlı, 1999: 113; Ergin, 1997: 86) Bu okullarda temel okuma-yazma becerisinin güzel bir şekilde öğretildiği vurgulanmaktadır. (Chambers, 2015: 190) Abdülaziz Bey de sıbyan mekteplerinde yapabiliyorsa hocanın bizzat kendisinin yoksa haftada iki defa davet edilen özel bir hoca tarafından sülüs ve nesih hatlarının talim ettirildiğini, bu suretle öğrencilerin yazı yazmaya alıştırıldığını zikretmektedir. Ancak tabii olarak sıbyan mekteplerinde verilen hüsn-i hat dersleri basit bir seviyede kalmaktadır. Bu temel eğitimden daha ileri düzeye geçerek hattat olmak isteyenler meşhur bir hattata başvurmak zorundadırlar. (Abdülaziz Bey, 1995: 64, 70) Musahipzade Celal de sıbyan mekteplerinde Kur'an'ın birkaç kez hatmedilmesinin akabinde "hüsn-i hat" derslerinin başladığını, öğrencilerin rık'a, sülüs, nesih, dîvânî ve ta'lik gibi çeşitli yazı şekillerini öğrenince "Ketebe Cemiyeti"nin düzenlendiğini zikretmektedir. (Musâhipzâde Celal, 1946: 32) Buraya kadar nakledilen bilgilerden sıbyan mekteplerinde yazı dersinin verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim yazı öğrenilmeksizin verimli bir eğitim-öğretim faaliyetinin yapılamayacağını vurgulayan Hızlı'ya göre sıbyan mekteplerinde yazı dersinin verildiğine dair herhangi bir şüphe yoktur. (Hızlı, 2001: 112)

¹⁴ Arşiv kayıtları ile bazı araştırma ve hatıralar Osmanlı Devleti'nde sıbyan mektebi muallimlerinin büyük çoğunluğunun imamlardan oluştuğunu göstermektedir. İncelenen birçok arşiv kaydı bu tespiti teyid etmektedir. bkz. C. MF, 95: 4735; C. MF, 39: 1942; C. MF, 91: 4521; BOA, HAT, 1609: 26; A. MKT. NZD, 269: 55; TS. MA. e, 833: 48; MF.MKT, 67: 118; C. EV, 212: 10578; C. EV, 286: 14595; C. EV, 231: 11514. Abdülaziz Bey kendi devrinde sıbyan mektebi muallimlerinin ekseriyetinin imam, halifelerinin ise müezzinlerden oluştuğunu, hatta bunların dışındaki şahısların muallimlik ve halifelik yapmasının nadir olduğunu söylemekte, Hızlı da sıbyan mektebi muallimlerinin çoğunluğunun cami imamları olduklarını belirtmektedir. bkz. Abdülaziz Bey, 1995: 61; Hızlı, 1989: 53, 59-60.

¹⁵ Bu hedef II. Mahmud'un 1824 yılında "Suret-i Nizâm-ı Taallüm-i Sıbyan" başlığı ile ilan ettiği fermânda şu şekilde zikredilmektedir: "...mektepe bulunan çocukları güzelce okutup Kur'ân-ı Azîmu's-şânî ta'lîm; akabinde her bir çocuğun haysiyyet ü isti'dâdına göre tecvîd ve ilmihâl misillü risâleler okudarak şerâit-i İslâmiyye ve akâid-i dîniyyelerini öğretmekliğe sa'y ü ikdâm eyleme...". bkz. Mehmed Es'ad Efendi, 2000: 364.

¹⁶ Müfredât ile ilgili bilgilerin mevcut olduğu nadir vakfiyelerden II. Bayezid vakfiyesinde "... onlara mektebhânedede muallim ve halife olanlar ta'lîm-i Kelâm-ı Kadîm ve Kur'an-ı Azîm edeler" (bkz. Ergin, 1977: 83, 86-87); Süleymaniye Vakfiyesi'nde ise "Ve mekteb-i şerîf-i mestûrda taallüm-i Kur'an-ı Azîm iden eytâm-ı zuafânın..." cümleleri sıbyan mektebi müfredatında ana dersin Kur'an-ı Kerim talimi olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Süleymaniye Vakfiyesi, 1962: 42, 152.

Bu mekteplerde okutulan diğer ders ise “kara cümle” adı verilen dört işlemin basit bir düzeyde öğretilmesidir. Chambers sıbyan mekteplerinde verilen bu dersi basit aritmetik işlemleri olarak ifade etmektedir. Hızlı’ya göre de günlük hayatın önemli ihtiyaçlarından biri olan basit matematik kuralları ile dört işlemi içeren aritmetik dersinin sıbyan mekteplerinde bulunması gerekmektedir. (Unat, 1964: 7; Gündüz, 2015: 190; Hızlı, 2001: 114)

Kelime ezberlemek ve manalarını öğrenmek için *Tuhfe-i Vehbi* ve *Subha-i Sıbyan* benzeri manzum eserler de mahalle mekteplerinde okutulan kitaplar arasındaydı. İzgi, ayrıca Arapça kelimelerin öğrenilmesi amacıyla *İbn Feriştah Lügâti*’nin; vezin öğrenmek için ise *Şâhidî Lügâti*’nin ders verildiğini kaydetmektedir. Tüm bunlarla beraber “ahlak ve edeb” derslerinin müfredata dahil olduğu, ayrıca bazı ilâhiler, tekbir ve salavatların öğretildiği bir dinî mûsiki ortamının da sıbyan mekteplerinde var olduğu belirtilmektedir. (İhsanoğlu, 1998: 231; İzgi, 1997: 50-51; Kara and Birinci, 2005: 12)

Sıbyan mektepleri 1870 yılından itibaren daha programlı bir eğitim ve öğretim çizgisine sahip olduğu belirtilen iptidâi mekteplerine dönüşürken okutulan ders sayı ve isimleri de değişmeye başlamıştı. 1891 yılında kabul edilen müfredat programı “Dersâdet ve Kasabât İbtidâi Mekteplerine Mahsus Müfredât Programıdır” başlığını taşımakta ve şu derslerden oluşmaktaydı: Elifba, *Kur’an*, tecvid, ilmihal, ahlak, sarf-ı Osmânî, imla, kıraat, mülâhhas tarih-i Osmânî, muhtasar coğrafya-yı Osmânî, hesap, hüsn-i hat. Müfredata göre zikredilen dersler üç sene içinde verilecekti.¹⁷ Aynı yıl Maarif Nezareti’nin İstanbul dışındaki köy mektepleri için tanzim ettiği ders cetvelinde 4 sene zarfında okutulması mecburi olan dersler şu şekilde sıralanmaktaydı: Elifbâ-i Osmânî, eczâ-yı şerîfe, hesab-i zihnî, hesap, ilmihâl, *Kur’an-ı Kerim*, *Kur’an-ı Kerim* maa tecvid, kıraat, hatt ve imlâ. (Mahmud Cevad, 2001:304)

Şimdiye dek serdedilen bilgilerden hareketle sıbyan mektepleri veya ibtidai mekteplerinde verilen eğitim ve öğretim ile okutulan dersler tahlil edildiğinde bu derslerin ileride imamlık görevi ifa edecek şahıslar için ciddi bir altyapı teşkil edeceği anlaşılmaktadır. Nitekim sıbyan mekteplerinin müfredatını eleştiren Ziya Paşa, sıbyan mekteplerinde görülen eğitimin istikbalde imam olacaklar kişiler için önemli ölçüde fayda sağlayacağını belirtmekte fakat imam olmayacaklar için bu derecede yarar sağlamayacağını vurgulamaktadır. (Ergin, 1977: 104-105)

Camilerde Eğitim

Camiler medreselerin tesisinden önce de bir eğitim ve öğretim mekânı idi. Medreselerin teşkilinden sonra da bu faaliyetler buralarda kısmen de olsa sürdürülmekteydi. (Kazıcı, 1995: 91; Baltacı, 1995: 25-29) Çünkü Müslümanlar ilk dönemlerden beri toplum içerisindeki sosyal rollerini neredeyse tamamen cami ve mescitler çevresinde şekillendirmişlerdi. (Unan, 1997: 727) Osmanlı döneminde ise cami-medrese birlikteliği esas olduğundan her iki merkezin birbirinden tefrik edilmeyecek tarzda görev icra ettikleri, (Unat, 1964: 5) ayrıca cami ve mescitlerin örgün eğitim veren medreseyi tamamladığı hatta onun bir çeşit laboratuvarı hükmünde hizmet ifa ettiği vurgulanmaktadır. (H. Akgündüz, 1997: 213) Buna ek olarak bazı araştırmalar Osmanlı döneminde bir yaygın eğitim merkezi olarak camilerin fonksiyonlarını artırdığını ortaya koymaktadır. (Arpağuş, 2015: 86)

Ancak bu makalede imamların yetiştiği bir eğitim mekânı olarak camilerde verilen eğitimden kastedilen vaaz, hutbe, sohbet gibi avama yönelik yaygın eğitim türü değildir. Burada izah edilen eğitim, sıbyan mekteplerinin akabinde camilerde verilen, örgün eğitimin bir uzantısı olan, günümüzde “Açık Öğretim Fakültesi” ya da “Açık Lise”lere tekabül edebileceğini düşündüğümüz bir eğitim türüdür. Cami ve mescitlerin bir ibadet mahalli olmakla beraber “açık öğretim merkezleri” olarak da fonksiyon icra ettiği vurgusu tam da bu tespiti teyit etmektedir. (Arpağuş, 2014: 219) Bu arada Baltacı 18. asırdan beri camilerde mahalle mekteplerinin bir kademe üzerinde “dersiye” ismiyle örgün eğitim veren medreselerin varlığından bahsetmektedir. (Baltacı, 1995: 27) Sıbyan mektebi bulunmayan köy ve mahallelerde cami ve mescitlerin bir okul olarak da hizmet verdikleri bilinen bir gerçektir. (Önkâl and Bozkurt, 1993: 51) Fakat 19. asırda sıbyan mekteplerinde okuma yazma öğrenen talebelerin umumiyetle mahallelerine yakın bir caminin derslerine devam etmeleri farklı durumdur. (Musâhipzâde Celal, 1946: 33) Çünkü son devirlerde medreselerin sayıca artması buna paralel olarak talebe sayısının da hızla çoğalarak yığılmanın yoğunlaşması, muktedir müderris sayısının iyice azalması ile birlikte medreselerde üretilen dinî kültürün geniş halk tabakalarına ulaştırılmak istenmesi gibi nedenlerle

¹⁷ Daha tafsilatlı bilgi için bkz. Mahmud Cevad, 2001: 294-304; Ayrıca bkz. Ergin, 1977: 906.

İstanbul medreselerinde yapılan derslerin ekseriyeti camilerde yapılmaya başlanmıştı. (Atay, 1983: 168-169; M. Akgündüz, 2010: 17; Unat, 1964: 5; H. Akgündüz, 1997: 421) Talebe sayısının artması üzerine camiler büyük bir dersane fonksiyonu icra ediyor, medrese binaları ise genellikle yatakhâne hizmeti görüyordu.¹⁸ Bu camilerde ders veren şahıslar için ise “halka açık ders veren müderris” manasına gelen “dersiâm” tabiri kullanılıyordu. (İpşirli, 1994: 185) İlk defa 17. asırda ortaya çıktığı kabul edilen dersîâmlık kurumu 19. yüzyılda büyük ehemmiyet kazanmıştı. (M. Akgündüz, 2010: 17)

Camilerde ders vakitlerinin sabah ile öğle namazları arasında olduğunu belirtenler bulunduğu gibi sabah dersi, ikinci dersi, tatil dersi, husûsi eyyam-ı haliye dersi gibi 4 farklı ders vakti bulunduğunu zikredenler de vardır. (Musâhipzâde Celal, 1946: 33; İpşirli, 1994: 186; Abdülaziz Bey, 1995: 80) Ders olarak umumiyetle Arapça, tefsir, fıkıh, hadis, akâid ve mantık gibi ilimlerin okutulduğu belirtilmektedir. Sabah dersleri genellikle Arapça ve mantıktan oluşmaktaydı. İkinci dersleri ise umumiyetle fıkıhtan *Halebî, Mültekâ, Dürer, Telhîs* ve onun şerhi *Mutavvel'in*; fıkıh usûlünden ise *Mir'ât ve Menâr*'ın okutulmasından oluşurdu. Bunlarla birlikte hadis ve tefsir derslerinin de okutulduğu zikredilmektedir.¹⁹ Ayrıca camilerde kıraat dersinin verildiğini de belirtmek gerekir. Nitekim tüm selâtin ve vüzerâ camilerinde birer dârülkurrâ ve dârülhadis olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında bazı camilerde var olan “şeyhu'l-kurrâ” kadrosu bu kadronun bulunduğu camilerde hafızlık eğitimi yanında kıraat derslerinin verildiğini de göstermektedir. (Alemdar, 2003: 75-77; Baltacı, 1995: 28)

Genel Medreselerde Eğitim

Osmanlı döneminde medreseler asırlarca devletin ihtiyaç duyduğu idarî, adlî ve eğitim kadrosunu yetiştirdikleri gibi müftü, imam, hatip ve müezzin gibi dinî hizmetleri ifâ edecek kimseleri de yetiştiren yegâne eğitim kurumuydu. (Unan, 2003: 8; Unat, 1964: 4; Zengin, 1999: 17; Akyüz, 1982: 53) Bu sebeple Baltacı, imamlık ve müezzinlik gibi vazifelere çoğunlukla dârülkurrâ mezunlarının atandığını; hitâbet ve vaizlik görevlerinin ise medrese eğitimi almış şahıslara tevcih edildiğini belirtmektedir. (Baltacı, 1995: 144) Fakat bu ifadeler imâmet, hitâbet veya müezzinlik gibi görevlere tayin edilen kişilerin hangi seviyedeki medreseden mezun oldukları sorusunu akla getirmektedir. Zira bu durumda şeyhülislam, kazasker ve kadı gibi yüksek seviyedeki ilmiye mensubu kişiler medreseden yetiştikleri gibi imâmet, hitâbet ve müezzinlik gibi düşük seviyedeki ilmiye mensupları da aynı medreseden yetişmektedirler. İşte burada imam, hatip, müezzin gibi ilmiye zümresine mensup ancak ulema kategorisine dahil olmayan alt seviyedeki “hademe-i hayrat”ın medresenin hangi kademesinden mezun olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Bunun için de medrese kademelerinin günümüzde hangi eğitim ve öğretim safhasına tekabül ettiğinin tam anlamıyla ortaya konması lazımdır. Fakat bu öyle kolay yapılacak bir tasnif değildir. Zira Osmanlı dönemi medreselerinin günümüzde hangi eğitim ve öğretim kademesine karşılık geldiği hususu net olarak ortaya konabilmiş değildir.

Yıldırım Bayezid ile başlayan ve eğitim-öğretim sistemini tanzim eden bazı kurallar Fatih zamanında bir bütün olarak tekrar düzenlenmişti. Fatih çıkardığı kanunnâme ile medreseleri verilen dersler, müderris maaşları, kuruluş zamanı ve kurucularının mevkilerine göre kademelere ayırmıştı. (Uzunçarşılı, 2014: 4; İhsanoğlu, 1998: 324) Bu kademeleri 20 akçelik Hâşiye-i Tecrid, 30 akçelik Miftah, 40 akçelik Telvih, 50 akçelik Hariç, yine 50 akçelik Dâhil, Tetimme ya da Mûsıla-i Sahn ve Sahn medresleri olarak sıralamak mümkündür. (İhsanoğlu, 1998: 239)²⁰ 19. asırda bu derecelendirme bazı değişikliklerle bu şekle gelmişti: İbtidâ-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Hâmise-i Süleymaniye, Süleymaniye, Dârülhadis. (Ahmet Cevdet Paşa, 1966: 157)²¹

Osmanlı döneminde medreseler bugün ilköğretime tekabül eden sıbyan mektepleri veya ibtidâî mekteplerinden sonra ortaöğretim ve yükseköğretim kademelerini ihtiva eden eğitim kurumuydu.

¹⁸ Atay bu vaziyeti, yöneticileri yeni medrese açma yükünden kurtarsa da bilimin ve medreselerin aleyhine bir gelişme olarak değerlendirmektedir. bkz. Atay, 1983: 168.

¹⁹ İstanbul camilerinde verilen dersler için bkz. Abdülaziz Bey, 1995: 80-81; Musâhipzâde Celal, 1946: 33-34; M. Akgündüz, 2010, 49-50, 53-58.

²⁰ Bu tasnifi Uzunçarşılı, Haşiye-i Tecrid, Miftah, Kırklı veya Telvih, Hariç, Dahil ve Sahn-ı Seman olarak yaparken; Baltacı ise, Haşiye-i Tecrid (Yirmili), Miftah (Otuzlu), Telvih (Kırklı), Hariç, Dahil, Sahn-ı Seman, Altmışlı, Altmış Üstü Medreseler şeklinde yapmaktadır. bkz. Uzunçarşılı, 2014: 17; Baltacı, 1995: 73.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, 2014: 17-22; Baltacı, 1995: 73-75; İhsanoğlu, 1998: 237-242; H. Akgündüz, 1997: 321-325; Baysun, 1979: 74.

Biraz önce zikredilen bu derecelerin her birisinde farklı düzey ve nitelikte eğitim verilmekteydi. Bu kademelerin günümüz eğitim ve öğretim kademelerinin hangisine karşılık geldiği hakkında farklı görüşlerin olduğu görülmektedir. Mesela Ahmed Cevdet Paşa ve Mehmed Emin Bey'e göre İbtida-yı Hâriç ilkokul, İbtidâ-yı Dâhil ortaokul, Tetimme medreseleri lise, Sahn-ı Seman medreseleri ise üniversite düzeyinde medreselerdir. O. Ergin'in nakline nazaran Uzunçarşılı'ya göre İbtidâ-yı Hâriç ilkokul; Hâriç ve Dâhil ortaöğretim; Tetimme medreseleri lise; Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreseleri ise üniversite seviyesindedir. Faik Reşit Unat'a göre İbtidâ-i Hâriç ve Hareket-i Hâriç İlköğretimi tamamlayıcı ve basit bilgiler veren; İbtidâ-i Dâhil ve Hareket-i Dâhil, ortaokul; Mûsıla-yı Sahn veya Tetimme ise lise seviyesinde olup diğer medreseler de buna veya daha aşağı basamaklara denk gelmekte, Sahn-ı Semân ve Sahn-ı Süleymaniye ise üniversite düzeyinde medreselerdi. Atay'a göre 20, 30 ve 40 akçeli medreseler lise; 40, Hâriç ve Dâhil medreseleri üniversite (yüksek tahsil); Sahn ve üstü doktora seviyesinde olan medreselerdi. Akyüz'e göre Tetimme medreseleri ortaöğretim; Sahn-ı Semân ve Medâris-i Süleymaniye yüksek öğretim düzeyindeki medreselerdi. Zengin'e göre Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh ve Telvîh medreseleri ortaöğretim; diğerleri yüksek öğretim düzeyindeki medreselerdir. (Ahmet Cevdet Paşa, 2018), 1/119-120; Mehmed Emin Bey, 1335: 185; Atay, 1983: 99; Unat, 1964: 4; Akyüz, 1982: 48; Zengin, 2011: 25; Ergin, 1977: 99)

İfade edildiği gibi Baltacı, imâmet ve müezzinlik görevlerine dârülkurra mezunlarının atandığını, hatiplik ve vaizlik hizmetlerine ise medrese mezunlarının tayin edildiğini belirtmektedir. Bazı eserler imâmet, hitâbet ve müezzinlik gibi görevlere medreselerin orta kısımlarından mezun olanların tayin edildiğini zikretmekte fakat "orta kısımların" hangi kademeler olduğunu açıklamamaktadır. Ergin ise aşağılayıcı bir üslup ile medreselerde bir müddet ders alan fakat kadılık, müderrislik ve müftülük gibi makamlara gelemeyen "aciz" şahısların imam olduklarını zikretmektedir. (Baltacı, 1995: 144; Ergin, 1997: 162-163)

Medreseleri "amaç-yapı-işleyiş" çerçevesinde işleyen H. Akgündüz ise, "Hâriç ve Dâhil" kademelerini izah ederken, bu seviyelerin bir üst dereceye yani Mûsıla-i Sahn veya Sahn kademelerine ulaşamayan medrese öğrencileri için mesleğe girme köprüsü olarak değerlendirildiğini vurgulamaktadır. Akgündüz'e göre aynı dereceye karşılık gelen destek programlar niteliğindeki "dârülkurra ve dârülhadisler" de benzer fonksiyonlar icra eden medreselerdi. Son tahlilde akademik yetersizlik veya maddi nedenlerle bir üst dereceye ulaşamayan medrese öğrencileri "Hâriç ve Dâhil" kademelerinden sonra imamlık, hatiplik, sıbyan mektebi hocalığı veya kâtiplik gibi icazete ihtiyaç duymayan mesleklere yönelmekteydiler. (H. Akgündüz, 1997: 384) Nitekim Mustafa Âli eğitim hayatını sürdüremeyip kadı veya müderris olamayanların imam, hatip veya müezzin olduklarını zikretmektedir. Kadı ve müderris olabilmek için sahn derecesindeki medreselerden mezun olmak gerektiği açıktır. (Şeker, 2001: 278) Ubıcinı ise medreselerde 10-12 sene süresince Kur'an ve sünnet, ilahiyat, mantık, dilbilgisi, hukuk, belağat gibi dersleri gördükten sonra danışmend olabilen "softa" veya "talibin" bu ünvanla ancak imam ya da mektep hocası olabileceğini, kadı veya nâib olmak için daha fazla çalışması gerektiğini belirtmektedir. (Ubıcinı, 1998: 80-81) Ayrıca 3 Ekim 1917 tarihinde yürürlüğe giren "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme"de İbtidâ-i Dâhil mezunu olanların mahalle camii imam ve hatipliklerine; İbtidâ-i Hâriç mezunlarının ise köy camii imam ve hatipliklerine atanabileceklerine işaret eden 35 ve 36. maddeleri şimdiye kadar serdedilen düşünceleri destekler niteliktedir. (Cerîde-i İlmiye, 1335: 937) Sonuç olarak sıbyan mekteplerinin akabinde Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh ve Telvîh kademelerini bitirdikten sonra Hâriç ve Dâhil medreselerinden mezun olan ya da herhangi bir cami, dârülkurrâ veya dârülhadiste bu derecelerde okunması lazım olan kitapları tamamlayan yani "ikmâl-i nüsa" eden "suhte" ya da "tâlibin" imam olabilecek seviyeye geldiği anlaşılmaktadır.

Medrese Eğitimi Alan İmamlar

Batıda bulunan üniversitelerde var olan ve "Matricula" adı verilen kayıt geleneği (Çelik, 2019: 143) Osmanlı medreselerinde olmadığı için imamların hangi medreselerde ya da hangi cami, dârülkurrâ veya dârülhadislerde öğrenin gördükleri net olarak bilinmemektedir. Ancak bazı arşiv belgelerinde farklı amaçlarla tutulan kayıtlarda bu tür bilgilere rastlamak mümkündür. Nitekim bazı arşiv kayıtlarında 19. asırda Cerîde Muhabesi Kalemî tarafından tutulan kayıtlarda bir takım medrese talebelerinin mezuniyetten sonra imam olarak görev aldıkları görülmektedir. Örneğin 9 Haziran 1852 tarihine ait bir kayıta Mimar Sinan Mahallesi'nde bulunan Bakkalzâde Mehmed Çelebi Mescidi

imâmetine talip olan Seyyid Hafız Hasan Halife'nin Başkurşunlu Medresesi'nin 8. odasında 16. numara ile Ankaralı olarak ve 32 yaşında kayıtlı olduğu belirtilmektedir. (C. EV, 486: 24572) 1852 yılına ait diğer bir belgede Şehzâdebaşı Mahallesi'nde Gazi Hüsam Mescidi imâmeti ile Hoşkadem Mahallesi'nde Hacı Mustafa Camii hitâbet görevine talip olan Seyyid Hacı İsmail Halife'nin Bozdoğan Kemerî yakınlarında Kalenderhâne Medresesi'nde 47. numara ile Ankaralı olarak ve 30 yaşında kayıtlı olduğu evkaf müfettişi tarafından ifade edilmekteydi. (C. EV, 592: 29855) Evkâf müfettişi Seyyid Mehmed Efendi'nin 13 Haziran 1854 tarihinde kaleme aldığı i'lamda ise Haraççı Muhyiddin Mahallesi'nde Kepenkçi Ali Mescidi imâmetine talip olan Seyyid Ahmed Efendi'nin yapılan sınavda imamlık görevine ehil olduğunu zikretmekle beraber Ahmed Çelebi Medresesi'nde 6. odada 9. numara ile kayıtlı olduğu belirtilmektedir. (C. EV, 67: 3327)²²

Dârülkurrâlarda Görülen Eğitim

İmamların öğrenim gördükleri örgün eğitim kurumlarından biri de dârülkurrâlardı. Ekseriyeti imam ve müezzin çocuklarından oluşan ve sıbyan mekteplerinde hafızlığını bitiren talebeler kıraat eğitiminin devamı için kurrâdan bir imamın görev yaptığı camiye veya herhangi bir dârülkurrâyâ devam etmekteydi. Seviye bakımından farklı derecelerde bulunan dârülkurrâların kurrâ hafızların yetiştiği mekânlar ile birlikte imam ve müezzin yetiştiren merkezler olduğu da belirtilmektedir. (Kazıcı, 1995: 91; Alemdar, 2003: 137; Akyüz, 1982: 52) Bu arada dârülkurrâların kıraat ilminin tüm detaylarının öğretildiği ihtisas medreseleri olduğunu kabul edenler yanında (Alemdar, 2003: 137; Bozkurt, 1993: 544) bu okulların imam, hatip ve müezzin gibi din görevlilerin yetiştiği meslekî medreseler olduğunu iddia edenler de vardır. 15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri adlı eserinin ilk baskılarında dârülkurrâları ihtisas medreseleri olarak kaydeden Baltacı, "ihtisas medreseleri" ifadesinden bu okulların akademik düzeyde yüksek lisans veya doktora yapılan okullar olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Nitekim yanlış anlamalara sebep olmamak adına mesleğe yönelik ağırlıklı programların tatbik edildiği bu medreselere "meslekî medreseler" adını vermenin daha münasip olduğunu zikretmektedir. (Baltacı, 1995: 81) Ayrıca Alemdar, yükselme devrinde yüksek öğretim derecesindeki ihtisas medreseleri bünyesinde telakki edilen dârülkurrâların sonraki dönemlerde medreselerin bir bölümü olmaktan çıkarak ortaöğretim düzeyinde bir konuma yerleştiğini zikretmektedir. (Alemdar, 2003: 73) Böyle bir gelişme bu medreselerin imam, hatip ve müezzin yetiştiren bir mesleki okul hüviyetine bürünmesi ile ilgili olmalıdır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi sahn derecesine ulaşamayan talebeler ortaöğretime denk gelen bu tür medreseleri bitirdikten sonra imam, hatip, müezzin veya sıbyan mektebi muallimliği gibi yüksek tahsil gerektirmeyen mesleklere yöneliyorlardı.

Dârülkurrâlarda öncelikle hafızlık eğitimi verilmekte, bunun yanında mahrec ve tecvid dersleri okutulmaktadır. Fakat yüksek derecedeki dârülkurrâlarda kıraat-ı seb'a ve aşere öğretilmekteydi. Bunun için Ş. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (1429)'nin "Cezerî" adıyla bilinen eseri, Ebu Muhammed eş-Şâtıbî'nin "Şâtıbî" adıyla ünlenen "Kasîde-i Lâmiyesi" ayrıca öğrencisi Cezerî'nin buna yazdığı "Fethu'l-Vâhid" adlı şerhi ders verilmekteydi. (Baltacı, 1995: 82-83) Bunlarla birlikte buradan mezun olacak talebelerin özellikle imâmet ve hitâbet gibi görevleri tercih etmeleri sebebiyle belli düzeyde hadis usûlü, hadis, akâid ve kelim, fıkıh ve ilmihal derslerinin de görüldüğü zikredilmektedir. (Kazıcı, 2000: 39; Alemdar, 2003: 138)

Dârülhadislerde Görülen Eğitim

Dârülhadisler hadis ilminin öğretildiği mesleki medreselerdi. Hadis ilminin tahsili yanında tefsir, kelim ve fıkıh gibi temel İslamî ilimler de öğretilirdi. Buralarda ders verilen kitaplar hususunda tam bir açıklık bulunmasa da *Sahîh-i Müslim*, *Sahîh-i Buhârî*, *Meşâriku'l-Envar* ve *Mesâbihu's-Sünne* gibi eserlerin okutulduğu değerlendirilmektedir. Dârülhadislerin seviye olarak en üst dereceye sahip medreseler olduğu bilirse de bunun her dârülhadis için geçerli olmadığı çünkü ibtidâ-i hâriç seviyesinden Süleymaniye Dârülhadisi derecesine kadar her düzeyde eğitim veren dârülhadisler olduğu bilinmektedir.²³

²² Diğer örnekler için bkz. C. EV, 123: 6113; A. MKT. MHM, 120: 80.

²³ Daha geniş bilgi için bkz: Yardım, 1993: 529-533; 1999: 163-175; Baltacı, 1995: 82-83; Kütükoğlu, 1977: 31, 33, 56, 68, 88, 94.

Dârülhadis mezunları umumiyetle yine bu okullarda müderris veya muhaddis olmakla birlikte bazı camilerde vaizlik de yaparlardı. Bununla beraber arşiv kayıtlarına göre bazı dârülhadis mezunlarının imamlık yaptıkları da görülmektedir. Nitekim 1 Ağustos 1852 tarihli Ceride Muhasebesi'ndeki kayda göre 1844 yılında "Dârül'-hadîs-i Süleymâniye"de eğitim aldığı anlaşılan Hâfiz İsmail Efendi, Mevlevihâne Kapısı civarında bulunan Veled Karabaş Camii'nde imamlık yapmaktadır. (C. MF, 142: 7098) Ayrıca Kalenderhâne Camii imamının ölümü üzerine 1852 yılında yazdığı arzuhalde diğer cihetlerle birlikte imamlık görevine de talip olan Yarhisarlı Hasan Efendi'nin 1841 yılında Bozdoğan Kemerî civarındaki Hasan Ağa Dârülhadisi'nde eğitim aldığı saptanmıştı. (EV. BRT, 62: 12) 1856 yılında yazdığı arzuhalde Yenikapı'da Hacı Evliye Efendi Camii imam-hatipliğinin kendisine verilmesini isteyen Seyyid Hafız İsmail Efendi'nin ise Süleymaniye Dârülhadisi'nde 54. numara ile ve Erzincanlı olarak kaydedildiği görülmektedir. (C. EV, 592: 29858-2)

SONUÇ

İmamlık kurumu İslam'ın ilk dönemlerine kadar uzanan yüzyıllar boyunca geçirdiği değişim ve dönüşüm ile beraber varlığını günümüze kadar devam ettirmiş köklü ve önemli bir kurumdur. Osmanlı dönemi imamı sadece bir "din görevlisi" değil, aynı zamanda devletin en küçük idari birimi olan mahallenin resmî yöneticisi, orada yaşayan halkın ise gayriresmî önderidir. Bununla birlikte o, beldenin en yüksek mülkî ve beledî amiri olan kadının mahalledeki en önemli temsilcisidir. Bu sebeple dini hizmetler yanında birçok resmî görev de icra etmektedir. İdâri, beledî, adlî ve eğitimle alakalı görevleri icra eden imamların bu hizmetlere paralel olarak ciddî bir eğitim almaları gerektiği aşıkardır.

İmamlar resmî kurumlardan önce otodidakt eğitim adı verilen ve evlerde, aile efradından özellikle babalarından eğitim almaktadırlar. Bu eğitim şekli Osmanlı döneminde önemli bir eğitim ve öğretim şekli olmakla birlikte cihât usûlünün de bir gereğidir. Zira cihet uygulamasına göre imâmet ve hitâbet gibi cihetlere tasarruf eden kişilerin çocukları bu görevlerin tabîî varisleridirler. Bu sebeple babalar istikbalde kendi yerlerine gelecek evlatlarını bu görevlere hazırlamak durumundadırlar.

İmamların eğitim aldıkları ilk örgün eğitim kurumu sıbyan mektepleridir. Burada okutulan derslerin başında Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Hatta hafızlık da yapılan bazı sıbyan mekteplerinin bir nevi Kur'an kursu görevi gördüğü zikredilmektedir. Burada ayrıca tecvid, yazı, ilmihal, hesap ve abab-ı muaşeret derslerinin alındığı belirtilmektedir. İmamların eğitim aldıkları diğer bir mekân ise camilerdir. 19. yüzyılda medrese benzeri eğitim veren bazı camiler yanında dârülkurrâ görevi gören camiler de bulunmaktaydı. Camilerde sarf, nahiv, tefsir, fıkıh, hadis, akâid ve mantık dersleri alınabilmekteydi. İmamların eğitim aldıkları diğer bir örgün kurum ise medreselerdir. Ancak burada önemli olan imamların hangi kademedeki medreseden eğitim aldıklarının tespiti. Zira Osmanlı döneminde medreseler ortaöğretim ve yüksek öğretim kademelerini kapsamaktadır. İmamların yüksek öğretim veren kademelerden değil ekseriyetinin ortaöğretime tekabül eden kademelerden mezun oldukları açıktır. Zira sahna tekabül eden yüksek dereceli medreselerden mezun olanlar kadı ve müderris olmaktadır. O halde burada hangi kademelerin ortaöğretime tekabül ettiğinin tespiti önem arz etmektedir ki bunun da tartışmalı olduğu görülmektedir. Zira Osmanlı dönemi medreselerinin günümüzdeki öğretim kademelerinin hangisine karşılık geldiği hala netleştirilebilmiş değildir. Tüm bunlarla birlikte sıbyan mekteplerinin akabinde hâşiye-i tecrid, miftâh ve telvîh kademelerinden sonra ortaöğretime tekabül ettiği düşünülen Hâriç ve Dâhil medreselerini bitiren ya da herhangi bir cami, dârülkurra veya dârülhadiste söz konusu kademelerde görülmesi gereken kitapları tamamlayan (ikmâl-i nüsah eden) talebelerin imam olacak düzeye geldiğini söylemek imkân dahilindedir.

Sıbyan mektepleri ve medreseleri temel aldığımızda imamların bu eğitim kurumlarından aldıkları derslerin şu şekilde özetlenmesi mümkündür:

Sıbyan Mektepleri: Kur'ân-ı Kerim, tecvid, ilmihal, hesap ve âdâb-ı muaşeret.

Hâşiye-i Tecrid Medreseleri (Yirmili Medreseler): Belağat: Mutavvel; Kelam: Hâşiye-i Tecrid; Fıkıh: Şerh-i Ferâiz.

Miftah Medreseleri (Otuzlu Medreseler): Belağat: Şerh-i Miftah; Fıkıh: Tenkihu'l-usul ve Tavzihu't-tenkih; Kelam: Hâşiye-i Tecrid; Hadis: Mesabih.

Telvih Medreseleri (Kırkılı Medreseler): Belağat: Miftahu'l-Ulum; Fıkıh: Sadruşşeria ve Meşarik; Hadis: Mesabih; Fıkıh Usulü: Tavzih.

Hâriç Medreseleri (Ellili Medreseler): Fıkıh: el-Hidaye; Hadis: Mesabih; Kelam: Şerh-i Mevakif.

Dâhil Medreseleri (Ellili Medreseler): Fıkıh: el-Hidâye: Fıkıh Usûlü: Telvih: Hadis: Sahih-i Buhârî; Tefsir: el-Keşşâf ve Beydâvî.²⁴

Zikredilen ders ve okutulan kitaplara bakıldığında böyle bir eğitim hayatından geçen imam ve hatibin, ifâ ettiği görevin çok ilerisinde bir müktesebatla yetişmiş olduğu görülecektir. Ancak 19. asrın son çeyreğine ait bazı arşiv kayıtlarına bakıldığında bu devirde özellikle taşra ve köylerden imamlarla ilgili ciddi şikâyetlerin söz konusu olduğu görülecektir. Bu şikâyetlerde bazı imamların harekesiz ibareyi okuyamadıkları, tecvid bilmedikleri, Kur'an-ı Kerim'i doğru okuyamadıkları, ilmî olarak kifayetsiz ve cüheladan oldukları dolayısıyla ilmühaber yazamadıkları bu sebeple nüfus ve nikâh muamelelerinde bazı aksaklıkların olduğu vurgulanmaktadır. (MV, 48: 30; DH.MKT, 1669: 54; DH.MKT, 1960: 48; DH. MKT, 429: 94; BEO, 113: 8473; BEO, 158: 11812; MF.MKT, 259: 66.) Bu durum devletin inkıraz zamanına doğru her kurumda görülen bozulma ve yaygın cehaletin imamlık kurumu için de söz konusu olduğunu göstermektedir. Ancak son dönemlerde görülen bu bozulma ve cehaleti tüm asırlara teşmil ederek tüm Osmanlı dönemi imamlarının düzensiz ve yetersiz eğitim aldıklarını iddia etmenin doğru ve ilmî bir yaklaşım olmadığı açıktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO), No: 113: 8473; 158: 11812.

Cevdet Evkâf (C. EV). No: 411: 20818; 75: 3739; 587: 29611; 212: 10578; 286: 14595; 231: 11514; 486: 24572; 592: 29855; 67: 3327; 123: 6113; 592: 29858-2.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), No: 1669: 54; 1960: 48; BOA, DH. MKT, No: 429: 94.

Evkâf Berat (EV. BRT). No: 62: 12.

Cevdet Maarif (C. MF). No: 95: 4735; 39: 1942; 91: 4521; 142: 7098.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT). No: 1669: 54; 1960: 48; No: 429: 94.

Hatt-ı Hümayûn (HAT). No: 1606: 24; 1609: 26.

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi (MF.MKT). No: 67: 118; 259: 66.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e). No: 833: 48.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV). No: 48: 30.

Sadâret Mektûbî Kalemi, (A. MKT). No: 11: 15.

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Kalemi (A. MKT. NZD). No: 269: 55.

Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM], No: 120: 80.

Diğer Kaynaklar

Abdülaziz Bey. (1995). *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. (haz. Kazım Arısan and Duygu Arısan Günay). 2 Cilt. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa. (1966). *Târih-i Cevdet*. 12 Cilt. Üçdal Neşriyat.

²⁴ Osmanlı medreselerinde okutulan ders ve kitaplar için bkz. Uzunçarşılı, 2014: 25-36; Baltacı, 1995: 122-125; Atay, 1983: 87, 97, 100; İzgi, 1997: 67-116; H. Akgündüz, 1997: 381-405; İhsanoğlu, 1998: 245-248; Hızlı, 2008: 25-46.

- Ahmet Cevdet Paşa. (2018). *Târih-i Cevdet*, (haz. Mehmet İpşirli). 4 Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ahmet Cevdet Paşa, (1986) *Tezâkir*. (haz. Cavid Baysun). 4 Cilt. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Akdağ, M. (1984). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*. 2 Cilt. Cem Yayınevi.
- Akgündüz, A. (2013). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.
- Akgündüz, A. (2016). *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*. 11 Cilt. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.
- Akgündüz, A. (2018). *Osmanlı Tarih ve Hukuk İstılahları Kamusu*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.
- Akgündüz, H. (1997). *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*. Ulusal Yayınları.
- Akgündüz, M. (2019). *Osmanlı Döneminde Cami Hatipliği*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.
- Akgündüz, M. (2010). *Osmanlı Dersiâmları*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.
- Akgündüz, M. (2006). Osmanlı Padişahları'nın Özel İmamları: İmam-ı Sultânîler. *İSTEM* (7), 65-74.
- Akın, A. (2002). *1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Akın, A. (2006). Osmanlı'da Din Görevlisinin Konumu Üzerine Değerlendirmeler. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8), 65-104.
- Akman, Z. (2007). "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri". *İslami Araştırmalar Dergisi*, (20/1), 86-88.
- Akyüz, Y. (1982). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Alemdar, Y. (2003). *Osmanlı'da Dârülkurrâ Müessesesi ve Kıraat Öğretimi*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Alp, Hayrûnnisa. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de İlköğretim ve Programları (1913-1936)*. İstanbul: Nobel Bilimsel Eserler, 2017.
- Arslan, İ. (2007). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği. *UÜFEFSBD* (8/13), 235-248.
- Arpağuş, Hatice K. (2014). *Osmanlı ve Geleneksel İslâm*. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Arpağuş, Hatice K. (2015). *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. Dergâh Yayınları.
- Avçılar, Suna B. (1999). "Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (cilt 4, ss. 55-58). Yeni Türkiye Yay.
- Aydeniz, Tuğba Y. (2015). "Osmanlı'da ilk Vaiz Yüksek Okulu Medresetü'l-Vâizin", *Osmanlı İstanbulu 3: 3. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyum Bildirileri*. (ss. 597-621), 29 Mayıs Üniversitesi and İBB Yay.
- Balikhâne Nâzırı Ali Rıza Bey. (2001). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. Kitabevi Yay.
- Baltacı, C. (1995). *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. 2 Cilt. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Baltacı, C. (2004). Mektep. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 29, ss. 6-7). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

- Baysun, M. C. 1979. Osmanlı Devri Medreseleri. *İslam Ansiklopedisi* içinde. (cilt 8, ss. 71-77. Milli Eğitim Yay.
- Berki, Ali H. (1966). *İstılah ve Tabirler*. Doğu Matbaacılık.
- Beydilli, K. (2001). *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. Tarih ve Tabiat Vakfı Yay.
- Bouquet, O. (2008). *Sultanın Paşaları Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*. (çev. Devrim Çetinkasap). Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Bozkurt, N. (1993). Dârülkurrâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde. (cilt 8, ss. 543-545). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Chambers, Richard L. (2015). Ahmed Cevdet Paşa ve Eğitimi. *Osmanlı Eğitim Mirası* içinde (haz. Mustafa Gündüz). Doğubatu Yayınları.
- Cerîde-i İlmiye*, (1335). (33). Matbaa-i Âmire.
- Çelebi, A. (1976). *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*. (çev. Ali Yardım). Damla Yay.
- Çelik, M. (2019). *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri*. Küre Yay.
- Çeliktaş, Hasan S. (2017). *Osmanlı Yüksek Din Anlayışının Değişimi*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Dağ, Mehmet and Öymen, Hıfzırrahman R. (1974). *İslâm Eğitim Tarihi*. Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Dögüş, N. (2021). *Osmanlı Devleti'nde İmamlık 19. Yüzyıl İstanbul Örneği*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Düstûr*, 1. Tertip. (1289). Matbaa-i Âmire.
- Düstur*, 1. Tertip. (1290). Matbaa-i Âmire.
- Düstûr*, 2. Tertip. (1332). Matbaa-i Âmire.
- Düzdağ, M. E. (2006). *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*. 3 Cilt. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Er, İ. (2007). Hademe-i Hayrattan Din Görevliliğine, *Diyanet Aylık Dergi* (202), 6-9.
- Ergin, Osman N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. 3 Cilt. Eser Matbaası.
- Ergin, Osman N. (2005). *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphânesi*, (ed. Ramazan Minder). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Fortna, Benjamin C. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi. *Osmanlı Eğitim Mirası* içinde. (haz. Mustafa Gündüz). Doğubatu Yay.
- Gökyay, Orhan Ş. (1982). *Kâtip Çelebi*. Türkiye İş Bankası Yay.
- Güldal, F. (2017). *Elifbadan Muallime Mahalle Mektebi*. Aktif Palet Yay.
- Güler, Ü. (2019). Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Dıyarbekir Örneği). *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* (14) 1, 1-31.
- Gündüz, M. (2015), I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Döneminde Eğitim, *Osmanlı Eğitim Mirası*. (haz. Mustafa Gündüz). Doğubatu Yayınları.
- Günyol, V. (1987). Mektep. *İslam Ansiklopedisi* içinde. (cilt 7, ss. 655-656, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hızlı, M. (1999). *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*. Uludağ Üniversitesi Basımevi.

Hızlı, M. 2014. Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair. *TESAM Akademi Dergisi* (1)1, ss. 41-51.

Hızlı, M. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (17) 1, ss. 25-46.

Hızlı, M. (2001). Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler* (ss. 109-115). TBTK-IRCICA-TTK Yay.

Hilmi, Karînbâdîzâde Ö. and Sungurbey İ.. (1978). *Eski Vakıfların Temel Kitabı*. Sulhi Garan Matbaası.

İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu). (cilt 2, ss. 223-361). IRCICA Yay.

İnal, İbnulemin Mahmud K. (1940). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*. İstanbul Maarif Matbaası,

İnalçık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*. Eren Yayıncılık.

İpşirli, M. (1993). Cihet, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde, (cilt 7, ss. 546-548). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

İpşirli, M. (1994). Dersiam. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde, (cilt 9, ss. 185-186). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

İpşirli, M. (1998). Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı (İlmiye). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu). (cilt 1, ss. 247-272). IRCICA Yay.

İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medresleri'nde İlim (Riyazi İlimler)*. 2 Cilt. İz Yayıncılık.

Kara, İ. and Birinci, (2005). A. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar/Yorumlar/Tetkikler*. Dergâh Yayınları,

Kara, Ahmet S. (2019). Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük, Müftülerin Eğitim, Tayin, Azl ve Sosyal Hayattaki Konumları. *Ağa Kapısından Şeyhülislamlığa İstanbul Müftülüğü*. (ss. 123-135). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Kazıcı, Z. (2003). *Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı*. Bilge Yayınları.

Kazıcı, Z. (1995). *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.

Kazıcı, Z. (1982). Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri. *İslam Medeniyeti Dergisi* (5) 43, 29-35.

Kazıcı, Z. (2000). Bir Eğitim Kurumu Olarak Dârülkurrâ. *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi-30)*. (ss. 36-39). Ensar Neşriyat.

Kılıç, M. (2019). Osmanlı Devleti'nin Sefaret İmamları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* (7) 16. 762-782.

Koçu, Reşad E. (1996). Sıbyan Mektepleri. *Hayat Tarih Mecmuası* (I) 2. 28.

Mahmud Cevad. (2001). *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı 19. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*. (haz. Taceddin Kayaoğlu). Yeni Türkiye Yayınları,

Mehmed Emin Bey, (1335). Târihçe-i Tarîk-i Tadrîs, *Sebîliürreşâd* (17)439. 184-186.

Musâhipzâde Celal, (1946). *Eski İstanbul Yaşayışı*. Türkiye Yayınevi.

Sağlam, T. (1991). *Nasıl Okudum*. Nehir Yayınları.

Sahhaflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi. (2000). *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*. (haz. Ziya Yılmaz). Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.

- Süleymaniye Vakfiyesi*. (1962). (haz. E. Kemal Kürkçüoğlu). Vakıflar Umum Müdürlüğü Yay.
- Şeker, M. (2001). Gelibolu Mustafa Ali'ye Göre Osmanlı İlmiye Sınıfı, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler*. TBTK-IRCICA-TTK Yay.
- Tercümân-ı Hakikat*. (1300). (1325). 1.
- Tosun, M. (2017). 18. Yüzyıl Trabzonu'nda Namaz İbadetinin Önemi ve İmamlar. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* (11) 22, 59-72.
- Tut, F. (1991). *Osmanlılarda İmam-Hatiplik Müessesesi*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Türk Eğitim Tarihi*. (2012). Komisyon. Otorite Yayınları.
- Önkal, A and Bozkurt, N. (1993).n Cami, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde, (cilt 7, ss. 46-56), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ubcını, M.A. (1998). *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (çev. Cemal Aydın). Timaş Yay.
- Unan, F. (1997). Türk Dünyasında Bilim ve Eğitim. *Yeni Türkiye* (III) 15. 725-743.
- Unan, F. (2003). *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Unat, Faik R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Uzunçarşılı, İsmail H. (2014). *İlmiye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Uzunçarşılı, İsmail H. (2010). *Osmanlı Tarihinden Portreler: Seçme Makaleler 1*. Yapı Kredi Yayınları.
- Ülker, Mustafa B. (2010). Tabur İmamlığından Moral Subaylığına. *Çanakkale 2015* (6). 18-25.
- Ünal, U. (2009). 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri. *Belleten*, (73) 267. 581-604.
- Yardım, M. N. (1986). *Tanzîmattan Günümüze Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları*. Kavramlar Yayınevi.
- Yardım, A. (1993). Dârülhadis (Anadolu Selçuklu ve Osmanlılar). *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* içinde, (cilt 8, ss. 529-533), Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yardım, A. (1999). Osmanlı Devrinde Dârülhadisler. *Osmanlı Ansiklopedisi* içinde. (cilt 8, ss. 163-175). Yeni Türkiye Yayınları.
- Yediyıldız, B. (2013). Osmanlı Toplumunu. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu). 2 Cilt, IRCICA Yay.
- Yediyıldız, M. A. (2008). Bursa Ulucami İmamlığı ve İmamları, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (17) 2. 121-145.
- Zengin, Z. S. (1999). *Tanzîmat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*. Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Zengin, Z. S. (2011). *Medreseden Dârülfünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. Çamlıca Yayınları.
- Zengin, Z. S. (2016). Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları. *İslam Araştırmaları Dergisi* (36). 33-61.